

Gondolatok a felvilágosodás hazai kutatásáról

(Megjegyzések az „Irodalom és felvilágosodás” c. kötet kapcsán¹)

1969-ben az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg Szauder József programadó cikke, amely az Irodalomtörténeti Intézet XVIII. századi csoportjának munkatervét tartalmazta.² Szauder tanulmánya elutasítja azt a tudományos prekonceptiót, amely kétségbe vonja a XVIII. század önálló kutatásának jogosultságát s ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás örökségét a XX. századnak kell újraértelmeznie. A programtervezetben ezt így indokolja: századunkban a XVIII. századi ideológiai áramlatok vizsgálatának eszmetörténeti és tudománytörténeti aktualitása van.

Az irodalomtörténészek és historikusok hozzászólásával kialakított kutatási program előadásorozatot, kutatócsoport szintű rendszeres műhelyvitákat, tematikus folyóiratszámok publikálását tervezte s szőlt már egy olyan tanulmánykötet megírásáról is, mely a század problémáit komplex módon vizsgálja.

A megalakult kutatócsoport mellett 1970-ben egy, a társtudományok kutatóit is egyesítő munkaközösséget szerveztek, majd 1973-ban a Kutató Csoport az Intézet osztályává bővült, mely 1975-ig Szauder Józsefnek, a korszak kiváló kutatójának vezetése alatt állt. A főosztályon belül a XVIII. századi osztályt Hopp Lajos vezeti. Munkásságukat rendszeresen nyomon követhetjük az Irodalomtörténeti Közlemények számaiban, melyek többek közt beszámolnak az évente megrendezésre kerülő felvilágosodás-szimpoziумok anyagáról is. Ide kapcsolódnak a Helikon 1971-es és 1973-as tematikus számai. Ezek összefoglaló képet adnak a XVIII. századi kutató csoport addigi munkájáról és további terveiről, megismertetnek az osztályon folyó kutatás témaköreivel.³

Mindezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert a fentebb már jelzett kötetet joggal tarthatjuk a már több éve folyó munka részének, eredményének. Érthető, hogy első kérdésünk a kötet olvasásakor az volt, hogy vajon mit valósítottak meg a kötet tanulmányai az 1969-es programból.

A szerzők kiemelik az előszóban, hogy céljuk *a század teljes tudományos birtokbavétele*. Ezt segíti elő a munkaközösség és a XVIII. század kutatására létrehozott osztály formája is. Különösen a munkaközösségi formának van itt nagy jelentősége, hiszen a történészek, irodalomtörténészek és más szaktudományok művelőinek részvétele biztosíthatja, hogy a múltnak ne csak egy-egy vetületét, hanem komplexitását lehessen megragadni. Ahogy Kosáry Domokos már az 1969-es vitában — irodalomtörténészek és historikusok együttműködéséről szólva — megjegyezte: az irodalomároknak arra kell törekedniük, hogy az eszmetörténeti jelenségek vizsgálata ne szűküljön le a szépirodalomra, a történészeknek pedig az irodalomtörténészek kuta-

¹ Szauder József—Tarnai Andor szerk., Bp. 1974. Akadémiai K. 990.

² Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. Itk. 1969. 2—3. sz. A cikket 1967—68-ban írta meg és még kézirat formában megvitatták.

³ Lásd erre az Itk. 1970/2, 1971/3, 1971/6, 1973/4, 1974/3—4, 1975/1—2 és a Helikon 1971/1 és 1973/4 számait.

tási eredményeit hasznosítva kell a társadalmi valóság irodalmi tükrözését és az irodalom társadalmi funkcióját vizsgálniuk. A munkaközösség vezetői tudatosan törekednek arra, hogy minél több tudomány szak művelőjének bevonásával sokoldalúan tárják fel a század jellegzetességeit. Mennyiben sikerült ezen együttműködés révén a magyar XVIII. századról és a felvilágosodásról eddig kialakult képünket gazdagítani?⁴

A kiadvány már a tanulmánycikkek sokoldalúságával is imponáló. A szerkesztők az eddig elhanyagolt művelődéstörténeti, esztétikátörténeti, tudománytörténeti problémák vizsgálatát tűzték ki célul. A kötet szerkezetileg három részre, tanulmány-csoportra oszlik. Az első, „Irodalom és eszme” című ciklus a kor politikai gondolkodását, filozófiáját és nyelvelméletét tárgyaló, az „Irodalom és művelődés” címszó alá csoportosított elemzések könyvtártörténeti, irodalomszociológiai és tudománytörténeti, valamint színháztörténeti és népesedéstörténeti cikkeket tartalmaznak. A kötet utolsó ciklusában „Írók, irányok, műfajok” címen a szorosabban irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok találhatók. A szerkesztők az olyan témákat felölő tanulmányoknak biztosítottak nagyobb teret, melyek eddig megválaszolatlan kérdéseket tisztáznak: mindenekelőtt az irodalmi alkotások eszmei hátterét, mentalitásbeli közegét. A tanulmányok időrendben az egész századot átfogják, az előzményektől a felvilágosodás kifejlődéséig.⁵

A különböző témájú tanulmányok közös vonása az az igény, hogy hozzájáruljanak a felvilágosodás-fogalom tisztázásához és egy teljesebb felvilágosodás-kép kialakításához. Jelen keretek között a kötetben vizsgált kérdések közül kettőhöz kívánunk hozzászólni. Először a Mezei által elemzett felvilágosodás-kép alakulásához és a művelődési törekvések megítéléséhez, majd a több tanulmányban előforduló felvilágosult történetiszemlélet problematikájához.

1. Az 1772-es korszakhatár értékelésének historiográfiájával ismerkedhetünk meg Mezei Márta tanulmányában. Igényes megoldásnak tartjuk, hogy ezt egy szélesebb kérdéskörbe, a felvilágosodás-kép alakulásának problematikájába helyezi. Érdekesnek és indokoltnak tartjuk továbbá, hogy a kortárs írók és az utókor íróinak, irodalmárainak és történészeinek a korfordulóról kifejtett nézeteit azok történetiszemléletével, egyes esetekben historizáló szándékával

⁴ Jelen írásunkban nem a kötet tanulmányainak részletes ismertetését akarjuk adni, hanem sokkal inkább a kezdő kutató tájékozódási igényével szólni csak hozzá a felvilágosodás-kutatás mai problémáihoz s ezek közül néhányat exponálni.

⁵ Az „Irodalom és eszme” ciklusban két tanulmány foglalkozik Rákóczi politikai gondolkodásának alakulásával. Köpeczi Béla elemzése a francia politikai irodalom hatását mutatja ki a szabadságharc ideológiájában. Esze Tamás pedig a fejedelem „Responsio”-jában Rákóczi jezsuita-ellenességének kifejlődését követi nyomon. Két filozófia-történeti vizsgálódás (Bíró Ferenc és Horváth László cikkei) a spinozizmus és Kant hatásáról szólnak. Padányi Klára tanulmánya a magyar Racine-fordítások hitvédelmi szerepére mutat rá, Csetri Lajos pedig nyelvelméleti elemzést ad. Ez az első ciklus tartalmazza Mezei Mártának, az 1772-es korszakhatár értékelésének alakulásáról szóló tanulmányát, amelyre később még visszatérünk.

Az „Irodalom és művelődés” ciklus két könyvtártörténeti tanulmányt — Berlász Jenő és F. Csanak Dóra írásait — foglalja magába. Ebben a ciklusban kap helyet Benda Kálmán írása is, mely a XVIII—XIX. század fordulójának magyar társadalmáról ad összegző áttekintést — a gazdasági élet, a népesség- és településtörténet, valamint a nemzetiségi és vallási tagozódás adatait — s amely, éppen jellegéből, témájából következően, véleményünk szerint, a kötet vagy legalábbis a második ciklus elejére kívánkozik.

Történeti témájú a „Mária Terézia és a magyar nemesség” c. Dümmerth tanulmány is. A kor művelődési viszonyait ismerjük meg újabb szemzőből Mályuszné Császár Edit színháztörténeti tanulmányából és Bitskey Istvánnak Barkóczy irodalompartolását taglaló cikkéből is. A ciklusba foglalt néhány tanulmányra az alábbiakban még visszatérünk.

A tanulmányok harmadik csoportjának („Írók, irányzatok, műfajok” c.) változatos témaköre kifejezetten irodalomtörténeti: műfaj- és stílustörténeti elemzések, irányzatok és egyes írói művek bemutatása kap itt helyet. (Hopp Lajos, Szörényi László, Horváth János, Gyenis Vilmos, Némédy Lajos, Szöke György, Róbert Zsófia, Wéber Antal, Szauder József, Lőkös István, Szatmári István és Szegedy-Maszák Mihály írásai). A harmadik ciklus cikkei közül az alábbiakban — az általunk kommentált történetiszemléleti problematikához kapcsolódóan — Némédy és Szegedy-Maszák írásaira reflektálunk, valamint Róbert Zsófia cikkéhez kívánunk hozzászólni.

magyarázza. A szerző hivatkozik arra, hogy elemzésében a komplex történeti módszert akarja használni: s véleményünk szerint az itt olvasható eszmetörténeti vizsgálódások közül Mezei tanulmánya alkalmazza legjobban egy irodalomtörténeti probléma történeti megközelítését.

A XVIII. századi magyarországi könyvtári kultúra alakulásáról Berlász Jenő tanulmányában olvashatunk. A szerző azt vizsgálja, hogy a volt hódoltsági területek művelődési rekonstrukciójától milyen út vezetett Széchényi Ferenc könyvtáralapításáig. A cikk bemutatja a század eleji katolikus oktatásügy alakulását, az egyes országrészek könyvtári viszonyait, meglevő és kialakuló intézményeit, majd a főbb főúri könyvtárgyűjteményekről, a tudósok gyűjtéséről s a protestáns főiskolák könyvtáraitól szól. Foglalkozik Teleki és Bruckenthal nyilvános könyvtár alapítására vonatkozó terveivel, majd Széchényi Ferenc könyvtáralapításával. Értékelésében Berlász rámutat ugyan, hogy a tereziánus abszolutizmus és a jozefinizmus állami művelődéspolitikája megtörte az egyház művelődési monopóliumát: „korszakos jelentőségű volt az” (310. l.), hogy a barokk ellenreformáció intézményeit a felvilágosodás művelődéspolitikája lebontotta, de a könyvtárügy területén — a szerző szerint — „ennél a nagy történelmi negatívumnál alig jutott tovább” (310. l.). A Ratio Educationis intézkedéseinek és a jozefin művelődéspolitikai törekvéseinek — akárcsak a könyvtárügy területén is — „történelmi negatívumként” való beállítását egyoldalúnak tartjuk, mivel a szerző nem utal arra, hogy az egyház művelődési monopóliumának megtörése egy *pozitív* koncepció része volt.

Barkoczy Ferenc egri püspök (majd hercegprímás) műveltségének kialakulásával és mecénási szerepével foglalkozik Bitskey István írása. A tanulmány bemutatja az egri szellemi életet, Barkoczy püspökségének időszakában. Bár Bitskey kimondja, hogy Barkoczy udvarhű szemléletű és a rendi és egyházi érdekek védelmezője volt, s művelődési tevékenységét is ennek rendelte alá (340. l.), mégis Barkoczy mecénási tevékenységéről, mint a *felvilágosult* rendi program előzményéről (354. l.), Barkoczyról pedig mint az *előfelvilágosodás* képviselőjéről beszél (365. l.). Igaz, hogy az anyanyelvűség pártolása és a műveltség és kultúra terjesztésének igénye a felvilágosult programoknak is része volt, de ezek a programok attól váltak felvilágosulttá (mint pl. Bessenyeié), ha a tudomány és irodalom művelésével és terjesztésével a *progresszív* társadalmi-politikai reformokat akarták elősegíteni, vagyis a kulturális törekvéseket a társadalmi haladással kapcsolták össze. Az erős konzervatizmusáról hirhedt magyar klérus élén álló hercegprímást még ekkor sem tekinthetjük a felvilágosodás előfutárának, ha történetesen művelt, könyvszerető és irodalompártoló volt is. Hiszen azt, hogy az iskolaügy és tágabban a kultúra elsősorban politikum, már Mária Terézia is tudta, s ezt az igazságot a kulturális jelenségek megítélésénél is figyelembe kell vennünk.

Az egyik érdekes problémát felvető tanulmány — Dümmerth Dezső írása — arra a kérdésre keres választ, hogy az „una eademque nobilitas” fikciójának volt-e történeti alapja. Középmagyarországi megyék adatai alapján vizsgálja a birtoklási jog folytonosságának kérdését. Bár maguk a vizsgálódások hasznosak és érdekesek, mégsem győznek meg arról, hogy fennállt-e az egyes családok jogfolytonossága és az „ősi jogok”-ról alkotott változatlan nemesi gondolkodás közti összefüggés. Ugyanígy azt sem tudjuk egészében elfogadni, hogy „Mária Terézia eszmevilágát őseinek császári koronája alakította ki” (390. l.). Mária Terézia „eszmevilágában” épp az a jellegzetes, ami *eltért* ősei császári gyakorlatától, azok a vonások, amelyek *csak* a felvilágosult abszolutista uralkodóra voltak jellemzőek. Bár kétségbevonhatatlan tény, hogy a nemesség a történelem folyamán mindig is féltette kiváltságait és rendi érdekei védelmében gyakran fordult szembe a mindenkori uralkodó ez ellen irányuló törekvéseivel, nézetünk szerint mégsem nivellálhatjuk a különböző koncepciójú uralkodók és korok nemességének szembefordulását az adott történelmi szituációtól függetlenül. Mária Terézia és a magyar rendek szembenállásában nem ez az „ősi” modell a döntő, hanem épp az, ami eltér ettől, azok a célok, amelyek miatt a tereziánus abszolutizmus veszélyeztette a nemesi kiváltságokat. Mária Terézia korára épp a nemesi gondolkodás differenciálódása volt jellemző, hiszen a retrográd rendi szemlélet mellett már a nemesi felvilágosodás is megindult. A továbbiakban a cikk azon része érdekel minket

közelebbről, amely a feudális kiváltságokra épülő nemesi műtszemléletet elemzi, s ezzel a résszel kapcsolatosan néhány ellenvetésünknek szeretnénk hangot adni. Nem beszélhetünk ugyanis „hasonlóság”-ról a Rousseaui társadalmi szerződés tana és a nemesi ideológia között (399. l.); csak az olyan kérdésfeltevést tartjuk jogosnak, hogy miként használja fel a magyar nemesség a szerződéselmélettant rendi jogainak védelmére. Mint arra a korszak kutatói már sokszor rámutattak, a felvilágosult eszméket vallók közül a jozefinisták és ezek közül is a jakobinizmusig eljutók programját (ezen szerzők által megalkotott közgazdasági, jogi, politikai, társadalmi tervezetek összességét) tekinthetjük a korban a leghaladóbbnak. Ha tehát a XIX. századi társadalmi reformokhoz vezető folytonosság útját keressük (399. l.), akkor éppen hogy *nem* a Dümmerth által elemzett nemesi retrográd szemlélet, hanem az említett programban foglalt gondolatok kontinuitásáról kell beszélnünk.

A híres Teleki-theca tulajdonosának, a protestáns arisztokrácia kiemelkedő tagjának, gróf Teleki Józsefnek könyvgyűjtő tevékenységét és szellemi érdeklődését ismerjük meg F. Csanak Dóra írásából. A szerző életrajzi kutatásai és Teleki útinaplójának a könyvvásárlásaira vonatkozó adatainak felhasználásával a szakirodalomban elsőként ismerteti a Teleki-gyűjtemény anyagát. Az elemzés érdemének tekintjük, hogy — más könyvtártörténeti tanulmányokkal ellentétben — a könyvállomány alapján Teleki nézeteire levonható következtetésekkel igen óvatos. Csanak leírja, hogy Teleki könyvvásárlásaiban nem játszott szerepet a szellemi szimpátia kérdése (436. l.), kimondja, hogy egy-egy könyv megléte nem jelenti Teleki egyetértő állásfoglalását (441. l.). Nem állítja tehát azt, hogy Teleki felvilágosult gondolkodású lett volna, de ugyanakkor hallgat arról, hogy közismerten konzervatív felfogású volt. Ez a tény természetesen nem kisebbíti könyvgyűjteményének értékét, hiányoljuk viszont annak kimondását, hogy bár a nagyműveltségű főúr szellemi érdeklődése kétségtelenül kiterjedt a nyugateurópai felvilágosodás irodalmi, filozófiai és tudományos műveire, ezeknek a könyveknek a gyűjtése elsősorban apologetikus célzatú volt, mint erről a szerző más cikkében ír is.⁶

„Bessenyei György utóéletéről” szól Némedi Lajos tanulmánya. Nemcsak Bessenyei utóéletéről, hanem elsősorban arról olvashatunk azonban, hogy milyen visszhangja volt a nemzeti művelődés propagálásának s milyen hatást fejtett ki Bessenyei az irodalmi közgondolkodásra, s a kortársak mit fogtak fel Bessenyei művének jelentőségéből. A tanulmánynak „A korszakváltás tudata a kortársaknál” c. alpontja érdekesen cseng egybe Mezei cikkének témájával. A korszakhatár tudatosításának kérdésében Toldy Ferenc érdemeiről olvashatunk itt, de Toldy Bessenyei-képeről szólva Némedi nem emeli ki azt a nemzeti célú historizáló szándékot, amelyet (ugyanebben a kötetben) Mezei meggyőzően kimutat.

2. A kötetben négy helyen (Bíró, Mezei, Némedi és Szegedy-Maszák írásaiban) kap helyet Bessenyei munkásságának és jelentőségének elemzése. Ennek kapcsán szeretnénk itt szólni egy azóta megjelent Bessenyei-monográfiáról (Bíró Ferenc tollából).⁷ A korai Bessenyei művekkel foglalkozó elemzés kiter Bessenyei 1775—76-ban írt történeti esszéjének bemutatására. Bessenyei esszéjét a felvilágosodás kori történetírás témakörében figyelemreméltó műnek tekintjük. Úgy véljük, nem lenne érdektelen itt utalni arra, hogy a különböző szaktudományok művelői milyen más és más szempontból közelítenek egy adott műhöz. Bíró sokoldalúan elemzi ezt a Bessenyei művet. Vizsgálja Bessenyei természetfogalmának alakulását ebben az írásban, valamint bemutatja a fejedelmi hatalomról itt kifejtett nézetét, és a nemesi rend eredetének az „igaz nemesség” erkölcsi tételével való magyarázatát

⁶ Itk, 1975/4. 433—455. F. Csanak Dóra: Teleki József és az európai felvilágosodás c. cikke azt vizsgálja, hogy Teleki Essai sur la Foiblesse des Esprits-forts (1778)-je valóban Volttaire-rel polemizál-e. Nézetünk szerint a mű apologetikus tartalmán mit sem változtat az, hogy a felvilágosult szerzők közül konkrétan melyikük könyvét támadja.

⁷ Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai, Bp. Akadémiai Kiadó. 1976. 351.

Ugyanezt a Bessenyei-művet saját vizsgálódásainkban az alábbi kérdések keresztüzének vetettük alá s úgy véljük, hogy ezek a kérdések elengedhetetlenek a történelmi megközelítés oldaláról. A vizsgálandó problémák a következők:

- A nemesi és paraszti osztály eredetére vonatkozó kérdésseltevés jelentősége Bessenyei történetírói problémalátásában,
- Milyen cél érdekében fordul Bessenyei a történelmi érvelés eszközeihez,
- Ehhez kapcsolódva témaválasztásának okai. (Olyen témát keres ugyanis, amely érveket szolgáltat az apriori bizonyítandó tétel alátámasztására s az anarchia és a gyenge királyi hatalom kora jól példázza a fejedelmi hatalomról mondottakat.)
- Az „igazi nemesség” fikciójának apologetikus célzatán túl (amelyre az irodalomtörténeti elemzés kitér) Bessenyeinek az „érdemekkel nemesült atyák érdemtelen fiai” lesúlylyedése, valamint a parasztságból egyéni kiválóság által felemelkedettek „körforgásáról” felállított (az esszé alap gondolatát képező) elmélete.
- Hogyan használja fel Bessenyei a történelmi érveket a nemesi kiváltságok igazolására, milyen gondolatmenettel igazolja az egykorú társadalmi egyenlőtlenség állapotát. Hogyan jut el gondolatmenetében — logikai ellentmondásoktól terhelten — annak kimondásáig, hogy a parasztság a nemesség szülője s hogyan konstruál ennek alapján egy patriarchális paraszt—nemes viszonyt.
- Mi magyarázza e korai Bessenyei-mű társadalomszemléleti konzervatívizmusát?
- Mi magyarázza azt az ellentétet, mely a műhöz csatolt Voltaire fordítás (Essai sur la moeurs . . . 1756) és a — feltehetően az Essai által ihletett — Bessenyei-mű — szemlélete közt fennáll.

Várakozással nézünk a kutatási tervben szereplő kritikai Bessenyei-kiadás megjelenése elé, hogy az ehhez csatlakozó tanulmányban megtalálhatjuk-e majd Bessenyei munkásságának olyan szempontú elemzését, amely megmutatja, hogyan jutott el a költő a korai művek nyelvi-irodalmi célkitűzéseitől egy szélesebbkörű társadalmi program igenléséig.

Örvendetesnek tartjuk azt az érdeklődést, ami az utóbbi években az irodalmárok részéről fróink és költőink történetiszemlélete iránt megnyilvánult,⁸ s ehhez a kérdéskörhöz Szegedy-Maszák jelen tanulmánya⁹ is értékes adatokat szolgáltat. A felvilágosult történetfelfogásról kialakított nézetei kapcsán kívánunk vitába szállni a tanulmányban foglaltakkal. Nem tartjuk helyesnek, hogy kizárólag a szépírók nézetei alapján általánosít a kor „felvilágosult történelmi gondolkodására” (940. l.), ill. „ennek a történetiségnek korlátai”-ra (940. l.). A felvilágosodás történetiségének korlátait Szegedy csak az általa vizsgált írók és költők történelmietlen valláskritikájával illusztrálja, majd az általuk is alkalmazott nemzetkarakterológiáról szóló fejtegetések változásairól ír. Nem bocsátkozhatunk itt részletekbe, de hivatkozunk arra, hogy a felvilágosodás történelmietlenségéről, ahistorizmusáról kialakult nézeteket nem kisebb szaktekintélyek, mint E. Cassirer, C. Becker és Lukács Gy. revidéálták már.¹⁰ Saját (az európai felvilágosodás gondolkodói és a korszak magyar értelmiségének tagjai: jogászok, közgazdászok, írók és történettudósok történetiszemléletére vonatkozó) vizsgálataink alapján annak a nézetünknek szeretnénk hangot adni, hogy a felvilágosult történetiszemlélet képviselői azzal a múltképpel, fordultak szemben melyet az addigi történetfelfogás képviselt. Kritikai megközelítésükből eredő az, hogy semmilyen hagyományt — így az addigi történetírói hagyományt sem — folytatták.

⁸ Ld. *Mezei Márta*: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában Bp. 1970. 58. 95.

⁹ „A XVIII. század végi magyar költészet főbb típusai”.

¹⁰ *E. Cassirer*: Die Philosophie der Aufklärung. München. 1932. — *Carl Becker*: The Heavenly City of the 18th Century Philosophers. New Haven. 1932. — *Lukács Gy.*: A történelmi regény. 1947. Bp. 305.

Azzal szembehelyezkedve azonban egy — célkitűzésében, módszerében és tematikájában — új történetírást akartak kialakítani. Történelmietlenségük elsősorban nem a múlt megítélésében rejlett, hanem a jövőről alkotott felfogásukban: abban a hitükben, hogy a felvilágosult jelent a ráció segítségével megvalósítható utópisztikus jövő követi majd. Annyiban voltak történelmietlenek, hogy a múltat anakronisztikusan, saját koruk mércéjével mérték, hogy örökérvényű, mechanikus, a természeti törvényhez hasonló társadalmi törvényeket feltételeztek s hogy egy hirtelen pozitívváltozás bekövetkeztében hittek. A múlt bemutatásának ezek a hibái viszont abból fakadtak, hogy a felvilágosult gondolkodók többségét csak másodsorban érdekelte az, hogy milyen volt valójában az általuk vizsgált korszak. A múlt felidézésével elsősorban saját koruk viszonyainak akartak kontrasztot rajzolni s úgy ábrázolták a múltat, hogy az általuk propagálni kívánt elveknek megfelelő keretűl szolgáljon. Ezt a polemikus, publicista vonást tartjuk a felvilágosult gondolkodók múlt-képére jellemzőnek, s ezért véljük úgy, hogy ez módosítja a „történelmietlennek” aposztrofált vonások megítélését.

Befejezésül még két tanulmányról szeretnénk röviden megemlékezni. Az egyik Horváth János mindeddig kiadatlan egyetemi előadásainak egyike, mely Orczy Lőrinc munkásságát méltatja. Az irodalomtörténeti szempontból így már kétszeresen érdekes tanulmány számunkra azért különösen értékes, mert 1923-ból küld olyan üzenetet, melyet a ma kutatója is szükséges, hogy megértsen: a „történeti fogékonyság”-ról írottakra gondolunk itt (648—691. l.), mely az anakronizmus és a „praesens-elfogultság” elkerülésére szólít fel.

Az 1790—91-es országgyűlés pasquillus-irodalmával foglalkozó másik tanulmány Róbert Zsófia írása. Az irodalmi témájú elemzés értékes történeti információt tartalmaz. Vitathatónak tartjuk azonban a pasquillusok tematikus felosztásának szempontjait. A cikk nagyobb részében a nemesi ellenállás ideológiáját hirdető pasquillusokban a kuruc hagyomány szerepét vizsgálja. Ismeretes, hogy a 90-es évek politikai mozgalmában a kurucos külsőségek hangsúlyozása az ősi jogok védelmében történt; Róbert tanulmánya nem emeli ki eléggé ennek retrográd jellegét. A nemesi kuruckodás és a népi kuruc hagyomány „összetalálkozásáról” szól (808. l.) helyett, hogy éppen a kettő közötti különbséget hangsúlyozná: azt, hogy milyen politikai céllal használta fel a nemesség az eredeti kuruc motívumokat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az irodalom-centrikus kötet gazdag a politikai gondolkodásról, tudománytörténetről és művelődési viszonyokról, valamint a mentalitási közegről mondottakban: vagyis sikeresnek tekinthetjük a komplex megközelítést. A nívós szerzőgárda további munkássága s a kutatási program még hátralevő részének elvégzése minden, a XVIII. századdal foglalkozó kutató és olvasó érdeklődésére számot tarthat.¹¹

Árvaayné Rényi Zsuzsa

¹¹ Az „Irodalom és felvilágosodás” kötet kiadása óta egy újabb tanulmánykötet is megjelent: „Sorsotok előre nézzétek” c. (Köpeczi Béla és Sziklay László szerk., Akadémiai Kiadó, 1975, 447 l.), mely a francia felvilágosodásnak a magyar kultúrára gyakorolt hatását vizsgálja. Az itt ismertetett kötet tematikájába illő tanulmányai a következők: *Bíró Ferenc*: „Bessenyei György társasága” (163—183. l.); *H. Balázs Éva*: A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete (145—163. l.); *Ferenczi László*: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon (183—201. l.); ez az írás kitér a magyarországi felvilágosult történetiszemlélet kérdésére is.